

GAZZÂLÎ'NİN YÖNETİM ANLAYIŞINDA, HADİS VE SÜNNET KÜLTÜRÜNÜN ETKİSİ*

Adil YAVUZ

Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi
adlyavuz50@gmail.com

ÖZET

Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, Horasan vilayetinin Tus şehrinde doğdu. Kendi beldesinde, Cürcan ve Neysabur'da öğrenim gördü. Sonra Bağdat'a gitti ve Selçuklu veziri Nizamülmülk ile tanıştı. Yaşadığı dönemde Abbasi hilafeti ile Selçuklu devletinin karşılaştığı en büyük problem Şîî-İsmailî propagandaydı. Bu propagandanın merkezi, Fatimilerin kurduğu Ezher Üniversitesiydi. Gazzâlî, toplumla ilgilenen ve devlet idarecileriyle içli dışlı olan bir alimdi. Nizamülmülk onu, Nizamiye Medresesine baş müderris olarak tayin etti. Gazzâlî, toplumda, siyaset, yönetim ve uluslar arası ilişkiler alanında ortaya çıkan problemlere çözüm bulmaya çalıştı. Devlet yöneticilerine yardım etti, tavsiyelerde bulundu ve –gerektiğinde- onları eleştirdi. Fıkıh, tasavvuf, kelim ve felsefe alanında bir çok eser vermiştir. Sanki o, devrinin ansiklopedisi gibiydi. Ancak Gazzâlî'nin eserlerini incelediğimizde, hadis alanında telif edilmiş müstakil bir kitabını görmüyoruz. O, hadislerin senedlerini zikretmez ve sıhhatine önem vermez. Hadislerden hadisçilerin değil sufilerin yaklaşımıyla yararlanır. Hadis ilmindeki eksikliğini kendisi de itiraf etmiştir. Bununla beraber onun etkisi, ilmi ve sosyal çevrelerde günümüze kadar devam etmiştir.

Anahtar kelimeler: İmam Gazzâlî, Hadis, Yönetim, Selçuklular, Nizamülmülk.

The Impact of the Hadith and the Sunnah in the Perception of Management of the Imam al-Ghazali

Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad al-Ghazali was born in Tus in Khorasan. He studied in his country and Gurgan and Nishapur. He then traveled to Baghdad and get to know the Seljuk minister Nizam al-Mulk. The biggest problems faced by the Abbasid Caliphate and the Seljuk State was the Ismaili Shia propaganda. The center of this propaganda was Azhar University, established by the Fatimids. Al-Ghazali is a

* 12-14 Mayıs 2011 tarihinde Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesince Isparta'da düzenlenen *Uluslar arası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumuna* sunulan bildirinin makaleye dönüştürülmüş yayımıdır.

scholar that take an interest with the community and mingled with men of the state. Nizam al-Mulk appointed him as a chief professor to Nizamiyyah Madrasa. Al-Ghazali tried to find solutions to problems that have emerged in society and in the field of politics, administration and international relations. He helped the men of the State and advised and criticized them. He had great scholarly effort in fiqh (Islamic jurisprudence), mysticism, theology and philosophy. He was an encyclopedic scholar of his time. But if we look at the works of Ghazali, we do not find a book dedicated to the hadith science. He does not mention the isnads (name of narrators of the hadiths), and does not give importance to the authenticity of hadiths. He deals with hadiths according to the methods of Sufis and not according to the approach by the muhaddits. And he also admitted his weakness in the field of Hadith. However, his impact continues in many academic and social environments to this day.

Key words: Imam al-Ghazali, Hadith, Management, the Seljuks, Nizam al-mulk.

Giriş

İlahi mesajı insanlığa ulaştırma sorumluluğu ile görevlendirilen tüm peygamberler, dinin toplumsal düzeyde yaşanması için de mücadele etmişlerdir. Çünkü kulluk sadece bireysel ve vicdani alanda gerçekleşen bir yaşam tarzından ibaret değildir. Dini kabullenenler toplumda cereyan eden kötülöklere karşı tavır almakla, iyilikleri teşvik edip desteklemekle de mükellef tutulmuşlardır. Hz. Peygamber, dini tebliğ etmek, açıklayıp anlatmak göreviyle beraber, ilahi iradenin istediği şekilde onun uygulamasının mücadelesini de vermiştir.

Özellikle Medine döneminin, toplum hayatının tebliğ edilen dine göre şekillendirildiği bir süreç olduğu bilinen bir gerçektir. Bu dönemde sosyal hayatı, birey-toplum ilişkilerini düzenlemek için bir takım idari yapılanmalara gidildiği görölmüştür. Hz. Peygamber'in (s) şahsında Nebevî ve idarî otorite birleştirilmiştir. Mescid-i Nebevî sadece bir namazgah olarak kalmamış, sosyal ve idari problemlerin halledildiği bir mekan olarak da hizmet vermiştir. Bu yapılanmayı yaşayarak öğrenen Sahabe, Hz. Peygamber'den sonra bu yapıyı korumuştur. Nitekim Hz. Peygamber'in vefat ettiği gün, ilk ele alınan konulardan birisi de, Hz. Peygamber'in vefatı sebebiyle boşalan idarî mekanizmanın halife tayiniyle hemen doldurulması olmuştur.

Hulefâ-i Râşidûn Dönemi'nde, idari yapı Hz. Peygamber'den öğrenilen esas ve uygulamalar dikkate alınarak korunmaya çalışılmış, karşılaşılan problemlerin halli için Nebevî uygulamalar, en önemli başvuru kaynaklarından birisi olmuştur. Bu hassasiyet, bundan sonra kurulan Müslüman devletleri bir şekilde etkilemiş, Nebevî tatbikata uygun davranmak, idarî tasarrufların meşruiyetinin temel referansı olmuştur. İslam alimleri de, hem idari yapının şekillenişinde hem de yaşadıkları dönemde karşılaşılan meselelerin çözüme kavuşturulmasında, Asr-ı Saadet uygulamalarını esas almışlardır. Ondan

sonraki asırlarda ise idari yapılanma ve uygulamaları ele alan müstakil eserler kaleme alınmaya başlamıştır.

İslam tarihi açısından, iç karışıklıkların sürdüğü, sıkıntılı bir dönemde yaşayan İmam Gazzâlî (450-505/1058-1111) de, yaşadığı dönemde karşılaşılan idarî problemlere ilgisiz kalmamış, onlar için bir takım çözüm önerileri sunmuştur.

Her ilim adamının, düşünce ve fikirlerinin oluşmasında, problemlere yönelik kanaatlerinin şekillenmesinde elbette yaşadığı dönemin etkisi olmuştur. Bu gerçekten hareketle, önce Gazzâlî'nin yaşadığı dönemin ana hatlarıyla dikkate alınması gerektiğini düşünüyoruz.

A. Gazzâlî'nin Hayatı, Yaşadığı Dönem ve Coğrafya

Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, (450-505/1058-1111) Horasan'ın Tûs şehrinde dünyaya gelmiştir. Babasının iplik ticareti ile meşgul olduğu, belirtilir. Babası çocuklarını okutmaya ömrünün yetmeyeceği düşüncesiyle, onların eğitimini sufi bir dostundan rica etmiştir. Gazzâlî ve kardeşinin hâimleri, babalarının bıraktığı az miktardaki mal bitince, onlara daha fazla yardımcı olamayacaklarını söyleyerek, bir medreseye girmelerini tavsiye etmiştir.¹ Bir süre Cürcan'a gidip ilim öğrenen Gazzâlî, 473/1080'de Nişabur'daki Nizamiye Medresesi'ne gitmiş ve İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî'den (478/1075) ilim öğrenmiştir. Tûs ve Nişabur sufilerinin meşhurlarından biri olan Ebu Ali el-Farmedî'den ders almıştır. Cüveynî'nin vefatından sonra meşhur Selçuklu veziri Nizâmülmülk ile tanışmış ve onun yakın ilgisini görmüştür. 484/1091 yılında Bağdat Nizamiye Medresesi müderrisliğine tayin edilmiştir.² 485/1092 yılında Selçuklu veziri Nizamülmülk öldürülmüş, kısa bir süre sonra da Sultan Melikşah vefat etmiştir. Birkaç yıl sonra Gazzâlî, 488/1095 yılında müderrislik görevini bırakıp Bağdat'tan ayrılmış ve Şam'a gidip Emevî Camii'nde inzivaya çekilmiş, riyazat ve mücadele ile meşgul olmuştur. Kudüs'te yazmaya başladığı *İhyâu ulûmi'd-dîn* adlı eserini Şam'da tamamlamıştır.³ 489/1096 yılında hac vecibesini yerine getirdikten sonra Bağdat'a oradan da Horasan'a dönmüştür. 492/1099 yılında Kudüs, Haçlılar tarafından işgal edilmiştir. Dönemin Selçuklu Sultanı Sencer'in veziri

¹ Bkz. İsnvî, *et-Tabakâtü's-şâfiyye*, II, 111.

² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XIX, 323.

³ Bkz., Ebu'l-Ferec ibnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 125. İbnü'l-Cevzî, *ihyâ'da mevzu ve sahîh olmayan çok hadis bulunduğunu*, onlara *İ'lâmu'l-ihyâ* ve *Telbîsü İblîs* adlı eserlerinde işaret ettiğini belirtir. Bu tür hatalarının Gazzâlî'nin hadis alanındaki bilgisinin azlığından kaynaklandığını söyler. (*age.*, XVII, 126).

ve Nizamülmülk'ün oğlu olan Fahrülmülk'ün ikna etmesiyle, 499/1106'da Nişabur Nizamiye medresesine dönerek yeniden ders vermeye başlamıştır.⁴ Üç-dört yıl ders verdikten sonra 503/1109 yılında görevini bırakıp Tûs'a dönmüş, orada bir medrese ve sufiler için bir hangâh yaptırmıştır.⁵ Ömrünün son bir kaç yılını ders okutmak, gönül ehlinin sohbetlerine katılmak ve eser yazmakla geçirmiş ve kendisini yeterli görmediği hadis ilmiyle⁶ meşgul olmuş, *Sahihayn'*ı mütalaa etmiştir. Tûs'ta 505/1111 yılında vefat etmiştir.⁷

Gazzâlî'nin yaşadığı dönemde, onun hayatını da belli ölçüde etkileyen iki önemli İslam ülkesi bulunmaktaydı; Fatımîler ve Selçuklular. Fatımîler (296-567/909-1171), adını Hz. Fatıma'dan alır. Onunla Hz. Ali'nin soyundan geldiklerini iddia ederler. Fatımî devletinin esasî İsmâîlîlik hareketine dayanmaktadır. Bu hareket, Şiaya göre altıncı imam Cafer es-Sadık'ın oğlu İsmail'i nas yoluyla yedinci imam olarak halef tayin ettiği iddiasına dayanmaktadır. İsmail, babası hayattayken vefat etmiştir (145/762). İmamiyye şiasî ise, yedinci imam olarak Cafer es-Sadık'ın oğlu Musa Kazım'ı kabul etmektedirler. İsmâîlî dâî Ebu Abdullah eş-Şîî, Kuzey Afrika'da Berberi Kütame kabilesinin desteğiyle bir İsmailî üssü kurar. İsmailî İmam Ubeydullah el-Mehdî'nin onlara katılmasıyla, birlikte Ağlebiler devletinin başkenti Rakkâde'yi ele geçirirler ve Ubeydullah el-Mehdî halife ilan edilir (296/909). Böylece Bağdat'a bağlı olmayan Fatımî devleti kurulur. 358/969 yılında Mısır'ı ele geçirirler. Fatımîler özellikle Sünnî Müslümanlığın merkezi olan Bağdat'ı ele geçirmek istiyorlardı. Bu bölgeye propaganda amacıyla dâîlerini gönderiyorlardı. Fatımî devleti, Müstansır billah'ın döneminde Mısır, Güney Suriye bölgesi, Kuzey Afrika, Afrika'nın Kızıldeniz sahilleri, Hicaz ve Yemen'i hakimiyetine alarak en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Bağdat'ın tehdit altına girmesi üzerine Abbasiler, Selçuklulardan yardım istemişlerdir. Fatımîlerin desteği ile Abbasilere karşı ayaklanan Arslan Besasiri, Bağdat'ı istila ederek, Fatımî halifesi adına hutbe okutmuştur (450/1058). Gazzâlî'de bu olayın olduğu yılda doğmuştur. Abbasi halifesi bir yıl hapsedilmiştir. Selçuklu Türkleri Tuğrul Bey'in öncülüğünde, Arslan Besasiri'yi de bertaraf ederek, Abbasi halifesini Fatımîler'in elinden kurtarırlar. Mısır, Suriye, Yemen ve Hindistan'daki İsmailîler'in büyük bir kısmı, Fatimi halifesi Müstansır Billah'ın oğlu Müsta'î'nin (487/1094) imamlığını kabul ederler. İran İsmâîlîleri ise onun

⁴ Bkz., Zehebî, *age.*, XIX, 324.

⁵ Bkz., İsnevî, *age.*, II, 113.

⁶ Bkz., Gazzâlî, *Kânûnu't-te'vîl*, VII, 132.

⁷ Bkz., Ebu'l-Ferec ibnü'l-Cevzî, *age.*, XVII, 126; Zehebî, *age.*, XIX, 324-326;

diğer oğlu Nizar'ın imamlığını kabul ederler. Bunlara Nizariyye denilmiş ve onlara Hasan Sabbah öncülük etmiştir.⁸ Hasan Sabbah, kurduğu teşkilatla ele geçirdiği Alamut kalesini merkez edinerek, Selçuklu idaresini uzun süre rahatsız etmiş, bazı idarecilerini suikastle öldürmüştür. Fatımi vezirliğine Selahaddin-i Eyyubî'nin tayini ile Mısır'daki yönetim değişmeye başlamış Abbasiler adına hutbe okunmuş ve Sünni Müslümanlık orada hakim olmaya başlamıştır (567/1171)⁹. Fatımî halifesi Muiz lidinillah (362/972) döneminde veziri Cevher es-Sıkillî tarafından, Kahire'de Cuma camii olarak inşa ettirilen (361/972) Ezher camii,¹⁰ zamanla Fatımî davetin merkezi haline gelmiştir.¹¹ Gazzâlî'nin hayatı boyunca Ehl-i sünnet dünyasını İsmailî-Batınî propagandaları ile etkileyen güçlü bir Fatımi idaresinin devam ettiği görülmektedir.

Gazzâlî'nin de tebaası olduğu Büyük Selçuklu Devleti (431-552/1040-1157), Gaznelileri yenen Tuğrul Bey tarafından kurulmuştur. Tuğrul Bey, Merv'de yapılan kurultayda alınan karara uyarak Bağdat'taki Abbasi halifesine bir elçi göndermiş ve ona bağlılığını bildirmiştir. Halife Kâim Biemrillah'ın daveti üzerine 447/1055'te Bağdat'a gitmiş, halife onun adını hutbelerde okutmuştur. Yukarıda da işaret edildiği üzere Abbasi halifesine isyan ederek Bağdat'ı ele geçiren Arslan Besasiri, Tuğrul Bey tarafından etkisiz hale getirilip öldürülmüştür. Tuğrul Bey'in vefatından (455/1063) bir süre sonra Alparslan, yönetimi ele geçirip, Nizamülmülk'ü vezir tayin etmiştir. Abbasi halifesi de onu sultan olarak ilan etmiştir. Alparslan, 463/1071 yılında kazandığı Malazgirt zaferi ile, Anadolu fethinin kapısını açmıştır. Onun vefat etmesi üzerine yerine oğlu Melikşah geçmiştir (465/1073). Nizamülmülk'ün vezirlik görevi onun zamanında da devam etmiştir. Melikşah, Alamut kalesini işgal ederek orada bir Nizarî-İsmailî devlet kuran Hasan Sabbah ve Batınilerle mücadelesini bir devlet politikası haline getirmiştir. Veziri Nizamülmülk, hem askeri hem ilmî açıdan mücadele ettiği Batıniler tarafından öldürülmüştür (485/1092). Kendisi de bu olaydan yaklaşık bir ay sonra Bağdat'ta vefat etmiştir. Oğlu Berkıyaruk (485/1092), amcası Tutuş ve kardeşi Muhammed Tapar ile taht mücadelesine girişmiştir. Bu kargaşa devam ederken Haçlılar, 492/1099 yılında Kudüs'ü ele geçirmiştir.¹² Gazzâlî'nin inzivaya çekildiği yıllarda vuku bulan ve Kudüs'ün işgaliyle bütün

⁸ Bkz., Seyyid, Eymen Fuad, "Fatımîler", *DİA* (İstanbul, 1995), XII, 228-231.

⁹ Bkz. Seyyid, *agm.*, *DİA*, XII, 232, 235.

¹⁰ Âşur, Said Abdullah, "Ezher", *DİA* (İstanbul, 1995), XII, 53.

¹¹ Bkz. Seyyid, *agm.*, *DİA*, XII, 235.

¹² Bkz., Sümer, Faruk, "Selçuklular", *DİA* (İstanbul, 2009), XXXVI, 365-370.

İslam dünyasını derin üzüntüye boğan Haçlı saldırıları karşısında sessiz kalması, halifenin isteği üzerine önde gelen alimler halkı işgalcilere karşı direnişe çağırırken onun hiçbir eserinde bu gelişmelerden tek bir kelimeyle bile söz etmemesi tenkit konusu yapılmıştır. Onun bu sırada Horasan bölgesinde olması ve yaşadığı coğrafyayı ciddi olarak sarsan Batınî fitne ve terörün onu meşgul etmesi sebebiyle bu konu üzerinde duramadığı ifade edilmektedir.¹³ Bu gerekçeye yaşadığı ülkedeki taht kavgalarının sıkıntıları da ilave edilebilir. II. Melikşah'tan sonra kardeşi Muhammed Tapar (498/1105), yönetimi devralmıştır. O öldükten bir süre sonra 511/1118 yılında yönetime gelen kardeşi Sultan Sencer (552/1157)'in Oğuzlarla mücadeleyi kaybedip esir düşmesi ile Büyük Selçuklu Devleti tarih sahnesinden çekilmiştir.¹⁴

Selçuklular, İslam dünyasının siyasi liderliğini ele aldıktan sonra iç politikada Şîi-Fatımîler, dış politikada Bizanslılarla mücadeleyi temel ilke kabul etmişlerdir. Şîi-Fatımîler'e karşı Sünniliğin hamisi olmuşlardır. Selçuklu sultanları fikhî açıdan Hanefî mezhebine bağlı kalmışlar ve 447/1055'de Bağdat'a geldiklerinde Kâdıkudat olan Şafiî alimi İbn Makula'nın yerine Hanefî alim Ebu Abdullah ed-Dâmeganî bu göreve getirilmiştir. Sultan Alparslan, Bağdat'ta Ebu Hanîfe'nin kabrinin yanında Hanefiler için bir medrese yaptırmıştır. Fatımîlerin açmış olduğu Ezher Medresesinde yetişen Şîi-Fatımî dâîlerin çalışmalarına karşı Selçuklular, Nizamiye Medreselerini inşa ettirmişlerdir. İmamül'l-Harameyn el-Cüveynî ve Gazzâlî gibi alimler burada müderrislik yapmıştır. Çeşitli bölgelerden gelen öğrenciler, Bağdat, Nişabur, Merv, Herat ve İsfahan gibi şehirlerdeki Nizamiyelerde okuyarak memleketlerine dönmüş ve Sünnî İslam anlayışını esas alan ortak bir kültürün gelişmesine hizmet etmiştir. Tuğrul Bey'in ve kısa bir süre Alparslan'ın vezirliğini yapan Amîdülmülk el-Kündürî amelde Hanefî, itikatta Mutezilî idi. Ehl-i Bidat'a minberlerden lanet edilmesi için Tuğrul Bey'den izin almış ve onlara Eş'arîleri de katmıştır. Bu tür baskılar sebebiyle, İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî ve Beyhakî, memleketlerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Alparslan tahta geçince, Şafiî ve Eş'arî olan Nizamülmülk'ü vezir tayin etmesi ile lanet okuma son bulmuştur. Nizamiye Medreseleri açılmış ve Şafiî-Eş'arî alimlere geniş imkanlar tanınmıştır. Mutezile de varlığını devam ettirmiştir. Nitekim Sultan Sencer'in dostlarından Şehristânî ve müfessir Zemaşerî, Mutezilî oldukları halde itibar görmüşlerdir.¹⁵

¹³ Bkz., Çağrırcı, Mustafa, "Gazzâlî", *DİA*, (İstanbul, 1996), XIII, 493.

¹⁴ Bkz., Sümer, agm., *DİA*, XXXVI, 370-371.

¹⁵ Ocak, Ahmet, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, 375-376.

Gazzâlî'nin hayatının geçtiği tarihi kesit ile yaşadığı coğrafyanın siyasi, sosyal ve ilmî durumu ana hatları ile böyle bir tablo arz etmektedir. Şüphesiz bu şartlar hem onun yetişmesinde hem de fikir ve düşüncelerinin oluşmasında belli ölçüde etkili olmuştur. Nizamiye medreselerinde öğrenim görmüş, ders vermiş, Selçuklu sultanları ve vezirleri ile muhatap olmuştur. Bu tespitlerden sonra onun, idarecilere yönelik tavsiyelerine kısaca değinmek istiyoruz.

B. Yöneticilerle İlişkileri ve Onlara Yönelik Tavsiyeleri

Gazzâlî'nin diyalog kurduğu ilk siyaset adamı Selçuklu veziri Nizamülmülk'tür. 478/1085'de hocası İmamü'l-Haremeyn öldükten sonra Gazzâlî, bu veziri ziyarete gitmiştir. Nizamülmülk, onun bir münazarada üstün geldiğini görerek zekasına hayran olur. Nihayet 484/1091'de onu Bağdat'taki Nizamiye medresesine müderris tayin eder. Gazzâlî bir taraftan ders veriyor, kitap yazıyor, diğer taraftan siyasi meselelerle ilgilenmek zorunda kalıyordu.¹⁶ Nizamülmülk, ilmîni ve zekasını keşfettiği Gazzâlî'yi, hem mensubu bulunduğu Şafîî mezhebini güçlendirme hem de –daha önemlisi- Sünnî yönetime başkaldıran ve İslam dünyası için büyük tehlike teşkil eden Batınî hareketini durdurma planı açısından uygun bir alim olarak görmüş olmalıdır.¹⁷ Gazzâlî, Melikşah'ın temsilcisi sıfatıyla, halife ile yapılan görüşmeleri de yürütmüştür. O, Fatımîlerin Abbasî hilafetine, dolayısıyla Selçuklulara karşı yürüttüğü propagandayı durdurmak üzere, karşı propagandanın yürütülmesiyle görevlendirildi. Gazzâlî'nin bu dönemde siyasetle ilgili eserlerinin çoğu, Fatımî etkilerine karşı Abbasî hilafetinin meşruiyetinin savunulduğu ve "Batınî" veya "Ta'limî" olarak nitelediği İsmailî öğretinin çürütülmesine yönelik tamamıyla siyasi amaçlarla yapılan çalışmalardır.¹⁸ Diğer taraftan, Nizamiye'de ders verdiği dönemde, vezir Nizamülk'ün öldürülmesi ve Melikşah'ın ölümü sonrasında Selçuklu şehzadeleri arasında Nizamülmülk'ün oğullarının yönlendirdiği taht mücadelelerine şahit olmuştur.¹⁹ Böyle bir hayat tarzının ve ortamın içinde olan Gazzâlî'nin yönetim ile ilgili problemlere bigane kalması mümkün değildi. Bunun da ötesinde öğrendiği ilmin temel kaynakları da böyle bir mesuliyeti yüklemekteydi.

¹⁶ Çubukçu, İbrahim Agâh, "Gazzâlî ve Siyaset", 125.

¹⁷ Bkz., Çağrıci, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 491.

¹⁸ Bkz., Çubukçu, agm., 125, 126; Alkan, Halûk, "Gazzâlî'de Otorite Kavramı", 119.

¹⁹ Bkz., Alkan, agm., c.III, sy. 2, 118.

Kur'an'da iyi olanı emretmek, kötü olana karşı çıkmak bu ümmetin özelliği olarak sayılmış, bunu yapacak bir topluluğun yetiştirilmesi emredilmiştir. Nitekim şöyle buyrulmuştur: "*Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten menedersiniz ve Allah'a inanırsınız...*"²⁰, "*İçinizden hayra çağıran, iyiliği emreden, kötülükten meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir*"²¹ ayeti ve benzerleri, genel olarak yanlış olan söz ve fiillere karşı tavır almayı, müdahale etmeyi İslam ümmetine bir görev olarak yüklemektedir. Aynı türden genel uyarılar, Hz. Peygamber'in hadislerinde de yer almaktadır. O şöyle buyurmuştur: "*Sizden kim bir kötülük görürse onu eliyle değiştirsin; buna gücü yetmezse diliyle onun kötülüğünü söylesin; buna da gücü yetmezse kalbiyle ona buğzetsin. Bu ise imanın en zayıf derecesidir*"²² En faziletli cihad hangisidir sorusuna "*Zalim sultanın yanında hak olan sözü söylemektir*"²³ cevabını vermiş olması bu konuda yapılmış bir teşvik olarak değerlendirilebilir. Nitekim Gazâlî de, yöneticilere iyiliği emretme, onları kötülükten nehyetme konusunu işlerken bu hadisi zikretmiştir.²⁴ Kitap ve sünnette yer alan bu tür ifadelerin, yöneticilere yönelik tavsiyelerde bulunma geleneğinin temelini oluşturduğu düşünülebilir.

Devleti yönetenlere yönelik tavsiyede bulunmak amacıyla yazılan eserlere, devlet başkanları için yazılmışsa, "*nasîhatü'l-mülûk, âdâbü'l-mülûk, tuhfetü'l-mülûk, ahlâku'l-mülûk, enîsü'l-mülûk*", vezir, emir veya diğer devlet adamlarına yönelikse, "*nasîhatü'l-vüzerâ, tuhfetü'l-vüzerâ, mir'atü'l-vüzerâ*" gibi adlar verilmiştir.²⁵ Hz. Peygamber'in de komutan veya valilik gibi görevler verdiği sahabilere bazen sözlü bazen de yazılı talimatlar verdiği bilinmektedir. Hz. Ali'nin Mısır valisi Malik Eşter en-Nehâ'ye gönderdiği rivayet edilen *Nehcü'l-Belağâ* adlı eser, bu alanın ilk örnekleri arasında sayılabilir. İbnü'l-Mukaffa' *Risâletü's-siyâse* adlı eserini Abbasi halifesi Mansur için yazmıştır.²⁶ Selçukluların İslam dünyasında geniş bir hakimiyet sahası oluşturdukları m. XI. yüzyılın ortalarından itibaren, siyasetname telifinde

²⁰ Alû İmrân, 3/110.

²¹ Alû İmrân, 3/104.

²² Müslim, İman, 78; Ebu Dâvud, Fiten, 11 (2179); Nesaî, İman 17 (5008); İbn Mâce, Fiten, 20 (4013).

²³ İbn Mâce, Fiten, 20 (4012).

²⁴ Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, I-IV, (Mısır, 1939), II, 237.

²⁵ Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, "Siyasetname", *DîA*, (İstanbul, 2009), XXXVII, 304.

²⁶ Bu eser ve aynı müellifin birkaç küçük risalesi, Vecdi Akyüz tarafından "*İslam'da Siyaset Üslubu*" adıyla Türkçeye çevrilerek neşredilmiştir. (Dergah Yayınları, İstanbul, 2004).

önemli bir artışın olduğu görülmektedir.²⁷ Gazzâlî'nin doğumundan kısa bir süre sonra vefat etmiş olan Hanbelî alim Ebu Ya'lâ el-Ferrâ' (458/1066), *el-Ahkâmu's-sultâniyye* adlı eserine İmamet konusuyla başlamış, imamı tayin etmenin hükmü, aranacak özellikler gibi konuları ele almıştır. İmamın vezir, emir, kadı ve namaz kıldıracak imamı tayin etmesi ile ilgili konuları işlemiştir. Zekatın toplanması, ganimetin dağıtılması, özel mülkiyette olmayan arazilerin ihyası gibi oldukça tafsilatlı ve sistematik olarak konuların işlenmiş olması, bu tür eserlerin o dönemde ciddi bir alt yapıya dayandığını göstermektedir.²⁸ Gazzâlî'nin hocası olan İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin (478/1085) konu ile ilgili *el-Gıyâsî: Gıyâsetü'l-ümem ve's-siyâsetü'z-zulem* adlı eseri de, Ferrâ'nın eseri gibi, imamet konusuyla başlar, bu konuyu daha tafsilatlı ele alır.²⁹ İdarenin uzun süre pratiği ile meşgul olan Nizamülmülk'ün (485/1092) *Siyasetname'si* de bu açıdan önem arz etmektedir.

Gazzâlî, alimlerin idarecilerle olan ilişkisini üç gruba ayırır; Birincisi, senin idarecinin yanına gitmendirdir ki bu en kötüsüdür. İkincisi, onların senin yanına gelmeleridir. Üçüncüsü ise, onlardan uzak durman, ne senin onları ne de onların seni görmesidir ki bu da en sağlıklı olanıdır. Bu konuda uyarı mahiyetinde şu hadisi zikretmiştir: *"Benden sonra, yalan söyleyen, zulmeden yöneticiler olacaktır. Kim onların yalanını onaylar, zulümlerine yardım ederse, o benden değildir, benim de onunla bir işim yoktur. Onlar, (Kıyamette) havz başında benim yanıma gelemez"*³⁰ Onun bu anlattıklarından,³¹ idarecilerin eşiğini aşındıran alim tipini tasvip etmediği anlaşılmaktadır.

Gazzâlî'nin idarecilere yönelik tavsiyelerini başka eserlerinde de ele almakla birlikte, bir bütün oluşturacak şekilde, bu amaçla kaleme aldığı *et-Tibru'l-mesbûk fî nasîhati'l-mülûk* adlı eserinde dile getirdiğini görüyoruz. Kitabın başında verilen bilgiye göre, Gazzâlî bu eserini, Melikşah'ın oğlu Muhammed Tapar'a (498/1105) hitaben yazmıştır. Gazzâlî'nin onun sultan olmasından 6-7 yıl sonra vefat ettiği dikkate alınırsa bu eseri, onun ilim, öğretim ve yönetim tecrübelerinin bir hamulesi olarak değerlendirilebilir. Gazzâlî, eserine Allah'ın birçok nimetlerinin olduğunu, bunlara şükretmesi

²⁷ Adalıoğlu, *agm.*, *DİA.*, XXXVII, 305.

²⁸ Eser, Muhammed Hamid el-Fakî'nin taliki ile, Daru'l-kütübî'l-İlmiyye tarafından (Beyrut, 1983)'de neşredilmiştir.

²⁹ Bu eser ise, Halil Mansur'un haşiye çalışması ile, Daru'l-kütübî'l-İlmiyye tarafından (Beyrut, 2003)'de neşredilmiştir.

³⁰ Bkz. Tirmizî, *Fiten*, 72 (2266); Nesâî, *Bey'at*, 36 (4208); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 96.

³¹ Bkz., Gazzâlî, *İhyâ*, II, 140.

gerektiğini sultana hatırlatarak başlar. Dünya hayatının fani olduğunu, bin küsur yıl yaşayan Hz. Nuh'un (as) bile vefat ettiğini hatırlatır. Devamlı olan nimetin iman olduğuna dikkat çeker. *“Görmedin mi, Allah nasıl bir benzetme yaptı. Güzel söz, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaç gibidir”*³² ayetinde ifade edildiği gibi, *“(Ey melik!) sen de imanının kökü yerin derinliklerinde, dalları semaya uzanan bir ağaç gibi olması için onu taat suyu ile sulamalısın”* der. Bu ağacın on tane kökü, on tane de dalı olduğunu belirtir.³³ Daha sonra bunları teker teker ele alıp açıklar. Onun tespitine göre, imanın kökleri; İman, yaratıcıyı noksanlıktan tenzih etmek, kudret, ilim, semî', basar, kelam sıfatlarına inanmak, Allah'ın fiilleri, ahiret inancı ve Rasullullah'ın son peygamber oluşu, bu sebeple onun getirdiklerinin üzerine bir ziyadenin olamayacağını anlatır. Bu konuları işlerken bir taraftan kelami esasları ele alır, diğer taraftan muhatabı olan sultana, her şeyi yaratan, her şeye gücü yeten bir Allah'a karşı sorumlu olduğunu vurgulu ifadelerle anlatır. Kendisi ile Allah arasında olan hatalarını O'nun bağışlayabileceğini, ama kulların haklarını bağışlamayacağını vurgulamaktadır.³⁴ İmanın dalları olarak saydıkları ise şunlardır:

- 1- Yönetimin değerini ve tehlikelerini bilmelisin.
- 2- Alimlerle görüşüp, onların nasihatlerine kulak vermelisin.
- 3- Sadece kendinin zulümden kaçman yetmez. Emrinde olanlara da çeki düzen vermelisin.
- 4- Vali (yönetici) genellikle kibirli olur. Kibirden öfke ve intikam duyguları zuhur eder. Bu kurt ve benzeri hayvanların hasletidir. Peygamber ve velilerin yolu ise, affediciliktir.
- 5- Bir şeyle karşılaşınca, kendini halk yerine koy, o halde yapılan hoşuna gitmeyecekse sen de onu yapma.
- 6- Kapıda bekleyen ihtiyaç sahiplerini hakir görme. Bir müslümanın ihtiyacı varken, nafil işle uğraşarak onu geciktirme.
- 7- Kendini pahalı elbise giymeye, lüks yemek yemeye alıştırma.
- 8- Bir işi yumuşaklıkla halletme imkanı varken, şiddet kullanma.
- 9- İdare ettiğin insanların -İslam ilkelerine göre- senden razı olmasına gayret et.

³² İbrahim, 14/24.

³³ Gazzâlî, *et-Tibru'l-mesbûk*, 6, 7.

³⁴ Gazzâlî, *et-Tibru'l-mesbûk*, 9-14.

10- İslam'a aykırı olan konularda, hiç kimsenin rızasını almaya çalışma.³⁵

Dikkat edilirse, Gazzâlî'nin imanın dalları olarak saydığı on hususun hepsi de, tavsiyede bulunduğu idarecinin davranışlarına çeki düzen verme amacını gütmektedir. Ayrıca bunların günümüzdeki idareciler için de geçerli ve anlamlı tavsiyeler olduğunu söyleyebiliriz.

Gazzâlî, sultana iman ağacını geliştirebilmesi için, her hafta Cuma gününü Rabbine ibadet için tahsis etmesini tavsiye eder. Bu günde duaların kabul edildiği bir saatin olduğuna³⁶ işaret eder.³⁷ Cuma günü, hatta Perşembe ile birlikte oruç tutmasını, namaz kılmanın caiz olacağı helal kazançla alınan ipek bir elbise giymesini tavsiye eder Bu özellikleri taşımayan elbiselerden Allah'ın razı olmayacağını söyler (*ve küllu sevbin ala gayri hazihi's-sıfati, fe innellahe la yerdahu*).³⁸ Yine Cuma günü sabah namazını cemaatle kılmasını, güneş doğuncaya kadar konuşmamasını, kiblede yönünü çevirmemesini, bin kelime-i tevhid çekmesini, güneş doğunca bir kişiye emredererek bu kitabı (*et-Tibru'l-mesbûk'u*) kendisine okutmasını böylece bu bilgilerin iyice zihnine yerleşmesini tavsiye etmektedir.³⁹

Gazzâlî, sık sık sultana ölümü ve hesap gününü hatırlatarak şöyle demektedir: "Ey Dünya Sultanı, dünya bir duraktır, ebedilik yurdu değildir. İnsan da yolcudur. İlk durağı anne karnı, son durağı kabridir... Her nefesi, attığı bir adımdır. Her nefesiyle ahirete biraz daha yaklaşır. Bu dünya bir köprüdür. Kim onu imar etmeye kalkarsa, zamanı boşa geçmiş olur."⁴⁰ İnsanlar iki gruptur. Bir grup, dünyanın dış görünüşüne bakıp, uzun emellerin peşinde olanlardır. Diğer grup ise akli başında olan, vereceği son nefesi göz önünden ayırmayan, sonlarının nasıl olacağını, dünyadan nasıl ayrılacaklarının kaygısını taşıyanlardır.⁴¹ Gazzâlî, tavsiyelerinde son derece samimi ve etkileyici bir üslup kullanır.

³⁵ Bkz., Gazzâlî, *et-Tibru'l-mesbûk*, 14-29.

³⁶ Bkz., Ebu Dâvud, Salat, 201 (1048).

³⁷ Gazzâlî, *et-Tibru'l-mesbûk*, 7.

³⁸ Bkz., Gazzâlî, age., 7. Halbuki, İbn Mâce, Ebu Dâvud ve Nesâî tarafından tahrir edilen bir hadise göre, Hz. Peygamber, ipek ve altın kullanılmasının, ümmetinin erkeklerine haram olduğunu beyan etmiştir. Bkz. İbn Mâce, Libâs, 19, (3595); Ebu Dâvud, Libâs, 11 (4057); Nesâî, Ziyet, 40 (5159). Gazzâlî gibi önemli bir ilim adamının bu hadise rağmen böyle bir tavsiyeyi kasten yaptığı düşünülemez. Ancak bunu fark etmemesi de yadırganacak bir durum olsa gerektir.

³⁹ Bkz., Gazzâlî, age., 7-8.

⁴⁰ Gazzâlî, age., 30.

⁴¹ Gazzâlî, age., 36.

Gazzâlî'nin başka bir tavsiyesinde, o günkü yöneticilerin bazı problemli davranışlarını bize aktarmaktadır. Ona göre, "sultan, devamlı, satranç, tavla oynamakla, içki içmekle, ava çıkmakla meşgul olmamalıdır. Çünkü bunlar onu, halkın işleriyle meşgul olmaktan alıkoyar."⁴² Bu uyarılar, o dönemdeki idareciler arasında içki kullananların olduğunu göstermektedir. Nitekim, Nizamülmülk'ün *Siyasetname*'sinde yer verdiği tavsiyelerden birisi de, sultanın yakını olan nediminin "sarhoşluk ve ayıklık halinde hayır ve şerden bahsetmesinin faydalı ve padişahın görevi için uygun olacaktır."⁴³ Bu bilgiler o dönemde içki kullanımının bir ölçüde sultanlar arasında görülebildiğini ortaya koymaktadır. Gazzâlî'nin tavsiye üslubundan, onun da buna tümüyle karşı çıkmadığı anlaşılmaktadır.

Eserde çokça hikaye ve hikmet başlığı altında olaylar anlatılmaktadır. Bunlar eserin neredeyse % 80'ine yakındır denilebilir. Bunların nasihatlerine ciddi bir etkileycilik sağladığı görülür. Sahabeden, sufilerden, hatta Aristo, Eflatun gibi filozoflardan bile görüşler ve olaylar aktarır.⁴⁴ Makalenin hacmini artırmamak için bu tür bilgileri aktarmayacağız.

Bazen aktardığı bilgilerde geçen hataların, Gazzâlî'nin dikkatinden kaçtığı da görülmektedir. Bu eserinde şöyle bir bilgi aktarmaktadır: "Emevi halifesi Süleyman b. Abdilmelik, "dünya nimetlerinden uzun süre faydalandım, acaba ahirette durumum nasıl olacak diye düşünür. Devrinin alim ve zahidlerinden Ebu Hâzim'e gidip –bana iftar edeceğin şeyden bir miktar verdimiş. O da ona bir miktar yağda kavrulmuş kepek verip bu benim iftarlığım deyince Süleyman bundan çok etkilenmiş. Onun ziyaretinden dönünce üç gün oruç tutmuş ve bununla iftar etmiş. O gün ailesi ile yatmış. Bu beraberlikten oğlu Abdulaziz dünyaya gelmiş. Abdulaziz'den de zamanında adalet ve zühdü ile tanınan Emevî halifesi Ömer b. Abdulaziz dünyaya gelmiş olup, halife olunca Ömer b. Hattab'ın (ra) yolunu izlemiş. Süleyman b. Abdilmelik'in niyetinin, orucunun ve bu yiyeceklerle iftar etmesinin bereketine böyle bir insan dünyaya gelmiştir diye yorumlanmıştır."⁴⁵ Halbuki, Ömer b. Abdulaziz, Süleyman b. Abdilmelik'in torunu değildir. Onun babası Abdulazîz, dedesi ise Mervan'dır.⁴⁶ Zaten dedesi Süleyman olsaydı, babasından sonra (dedesi olarak) onun adı kaydedilirdi. Süleyman b. Abdilmelik

⁴² Bkz., Gazzâlî, age., 65.

⁴³ Nizamülmülk, *Siyasetname*, trc., Nurettin Bayburtlugil, (İstanbul, 1981), 131.

⁴⁴ Bkz., Gazzâlî, *et-Tibru'l-mesbûk*, 19, 20, 72, 108...

⁴⁵ Gazzâlî, age., 21.

⁴⁶ Bkz., Zehebî, *el-Kâşif*, II, 307; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbu't-tehzîb*, II, 66.

ölünce, oğulları küçük olduğundan, ve damadı olan Ömer b. Abdulaziz de Medine valisi iken adalet ve başarısı ile tanındığından halife tayin edilmiştir. Bu tarih açısından meşhur bir olaydır.

Bütün bunlarla birlikte eserin, yöneticilere tavsiye açısından, açık ve cesur bir üslûpla yazıldığı, Gazzâlî'nin gerektiği yerde sözünü çekmeden en net ifadelerle devleti yöneten sultanı uyardığı görülmektedir. Bu tespitlerden sonra, eserde hadis ve sünnet kültürünün etkilerini ele almak istiyoruz.

C. Yönetim Anlayışında Hadis ve Sünnet Kültürünün İzleri

Gazzâlî, iyi bir dini eğitim ile yetişmiş ve eserleri ile kalıcı izler bırakan, günümüzde bile adından söz ettiren önemli bir İslam alimidir. Eserlerinde doğal olarak, diğer konularda olduğu gibi, yönetimle ilgili konuları işlerken de, Hz. Peygamberin hadis ve sünnetinden istifade etmiştir.

Gazzâlî, Allah'ın insanlar içinden iki grup insanı seçtiğini, bunlardan birinin, insanlara kulluğun nasıl yapılacağını açıklayan ve bunun yolunu gösteren Peygamberler olduğunu anlatır. Onun seçtiği ikinci grubun ise, insanların birbirlerine zarar vermemesi için seçtiği sultanlar olduğunu belirtir. Gazzâlî, böylece peygamberlik ile yöneticilerin önemini birbiriyle bağıntılı olarak ele almakta ve şöyle demektedir: "Haberde varit olduğuna göre sultanlar, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi (görevlileri)dir. Allah, yöneticilik (meliklik) görevi verdiği kimseleri, yeryüzünde gölgesi (görevlisi) olarak tayin etmiştir. İnsanların onu sevmesi ve itaat etmesi gerekir. Onlara isyan ve itiraz etmek caiz olmaz. Nitekim Allahu Teala, şöyle buyurmaktadır: *"Ey iman edenler, Allah'a itaat edin, Rasûle itaat edin, ve bir de sizden olan ûlu'l-emre itaat edin"*⁴⁷. Ona göre, Allah'ın dinine muhatap olan kimseler, melik ve sultanları sevmelidir. Emrettiklerini yapmalı, saltanatı verenin Allah olduğunu bilmelidir. Nitekim, Kur'an'da *"De ki, Ey mülkün sahibi olan Allahım! Sen mülkü (yönetimi) dilediğine verirsin, dilediğinden de mülkü alırsın. Dilediğini yükseltirsin. Dilediğini de alçaltırsın. İyilik senin elindedir. Sen her şeye kadirsin"* buyurmuştur.⁴⁸ Gazzâlî, böylece bir taraftan yöneticinin ilahi takdirle geldiğini vurgularken, diğer taraftan halkı da, idareciye itaat konusunda uyararak, huzurlu bir toplum oluşturmaya çalışmaktadır.⁴⁹ Bir diğer eserinde de "İnsanların gönlünü, yöneticiye itaate yönlendiren mev'izeler" konusun-

⁴⁷ Nisâ', 4/59.

⁴⁸ Alu İmrân, 3/26.

⁴⁹ Gazzâlî, *et-Tibru'l-mesbûk*, 43.

da, “*Habeşli bir köle olsa bile, yöneticinize itaat ediniz*”⁵⁰ hadisi ile görüşünü teyit ettiği görülmektedir.⁵¹ Yönetim konusu ile ilgili yaklaşımına genel olarak bakıldığında, idareciye yönelik uyarılarının ağırlıkta olduğu açıkça görülmektedir. Ancak, idareciye itaatin bu şekilde gerekçelendirilmesi, Emevî idaresinin kendi meşruiyetlerini izah tarzını hatırlatmaktadır. İtaat kadar, onun nerede başlayıp nerede bittiğinin de belirlenmesi önem arz etmektedir. Nitekim yukarıda delil olarak zikrettiği rivayetlerin İbn Mace ve Nesâî tarafından tahrir edilen metinlerinde “*Allah’ın kitabına uygun olarak sizi yönettiği sürece*” ziyadesi de yer almaktadır. Hadis metninde Gazzâlî’nin yaptığı bu takti’ (hadisin sadece bir kısmını aktarma), isabetli olmamıştır. Çünkü hadisin doğru anlaşılmasına engel olmaktadır.

Gazzâlî, sultanın bir vezir edinmesinin gerekliliğinden bahsederken şöyle demektedir: “Vezir olmadan sultanın zamanını değerlendirip idareyi yürütmesi imkansızdır. Sadece kendi aklıyla iş yapan kesinlikle yanılır. Görmüyor musun ki, bütün faziletine ve fesahatine rağmen Allah, Hz. Peygambere akli başında olan ashabi ile istişare etmesini emretmiş ve “*Onlarla işleri iştişare et.*”⁵² buyurmuştur. Bir diğer yerde Musa peygamberin (as) şöyle dediğini nakletmiştir: “*Bana ailemden bir vezir ver. Kardeşim Harun’u. Onunla beni destekle. Onu da işime ortak yap*”⁵³ Peygamberler bile, vezirden müstağni olamadıklarına göre, başkalarının onlara ihtiyacı daha çoktur.”⁵⁴ Böylece, yardımcı olacak vezirler edinilmesinin zorunlu olduğunu, ayet ve nebevi sünnet ile gerekçelendirdiğini görmekteyiz.

Gazzâlî, yemekle zehirlenme konusuna sultanın dikkatini çekerek, yemeğin başında güvenilir bir adamının olmasını, önce yemeği pişirenin, yemekten yemesini tavsiye eder. Hz. Peygamberin, yemekten hoşlandığı bir hayvanın ön kol eti ile zehirlendiğine,⁵⁵ Hz. Ömer’in Ebu Lü’lue tarafından, Hz. Ali’nin Abdurrahman ibn Mülcem tarafından zehirli kılıçla yaralanarak öldürüldüğüne, Hz. Hasan’ın karısı tarafından zehirlendiğine dikkat çekmektedir.⁵⁶ Tarih boyunca birçok yöneticinin bu tür süikastlere kurban gittiği

⁵⁰ İbn Mace, *Cihâd*, 39 (2861); Nesâî, *Bey’at*, 26(4192). Muhteva olarak benzer bir rivayet için bkz., Müslim, *İmaret*, 36 (1837).

⁵¹ Gazzâlî, *Sirru’l-alemeyn*, 53.

⁵² Alu İmran, 3/ 159.

⁵³ Tâhâ, 20/ 29-32.

⁵⁴ Bkz., Gazzâlî, *age.*, 83.

⁵⁵ Bkz., Ma’mer b. Raşid, *Kitabu’l-Câmi’*, XI, 28-29 (19814).

⁵⁶ Gazzâlî, *Sirru’l-alemeyn*, 15-16.

düşünülünce, bu uyarının önemi daha iyi anlaşılacaktır. Gazzâlî, sultanı bu konuda uyarmaktadır.

Onun idarecilere yönelik tavsiyelerinde üzerinde en çok durduğu konu adalet meselesidir. Buna teşvik için şu hadisi kaydetmektedir: *“Kıyamet gününde, Allah'ın (lutfedeceği) gölgesinden başka gölge ve sığınak olmayacaktır. Bu gölgeden de sadece yedi grup insan istifade edecektir. Bunlar, yönettiği halkı arasında adaletli davranan sultan, Rabbine kulluk etme iştiyakıyla yetişen genç, kendisi çarşıdayken bile gönlü mescidde olan kimse, birbirlerini Allah için seven iki kimse, تنها bir yerde Allah'ı zikredip gözü yaşla dolan kimse, mal ve güzellik sahibi bir kadın kendisiyle beraber olmayı (zinayı) teklif ettiğinde ben Allah'dan korkarım diyen kimse ile infak ettiğinde sağ elinin verdiği sol elinin bilmediği kimsedir.”*⁵⁷ Kütüb-i sitte müelliflerince tahrir edilen bu hadisle beraber zikrettiği *“Bir sultanın bir günlük adaletli yönetimi, Allah katında yetmiş yıllık ibadetten daha hayırlıdır”*⁵⁸ rivayetini ise herhangi bir kaynakta bulamadık. Yine adalet konusuyla ilgili olarak zikrettiği bir diğer hadis ise, *“Üç kimse vardır ki, Allah onlara rahmet nazarıyla bakmaz; Zalim ve yalancı sultan, zina eden ihtiyar ve kibirli fakir”*⁵⁹ Gazzâlî, ilk aktardığı hadisle sultanı adaletli olmaya teşvik ederken, sonraki aktardığı diğer rivayete de zalim olan sultanın Allah katındaki kötü durumu ile uyarmaktadır. Böylece onun, Hz. Peygamberin risaletinde gördüğümüz tebşîr (müjde) ve inzâr (uyarı) dengesini gözettiğini söyleyebiliriz.

Gazzâlî'nin sultanı uyardığı bir diğer konu öfkesine hakim olmaktır. Onun eserine aldığı bir rivayete göre, Rasullullah'ın huzurunda bir adamın güç ve cesareti övülür. Bunun üzerine Hz. Hz. Peygamber (s), *“Güçlü ve cesur olan, başkalarını güreşte yenen değil, (öfkelenince) nefesine hakim olanıdır.”*⁶⁰ Öfkeli hareket etmenin herkesi büyük hatalara sürükleyip zararlar sebeb olduğu bilinmektedir. Öfkesine hakim olamayan, özellikle etki ve yetki sahibi bir yönetici olduğunda, ortaya çıkacak zararın, zulmün daha büyük olacağı kesindir.

⁵⁷ Bu hadis, manayı değiştirmeyen bazı lafız farklılıkları ile Kütüb-i sitte müellifleri tarafından eserlerinde tahrir edilmiştir. Bkz., Buhârî, Zekat, 16 (1423); Müslim, Zekat, 91 (1031); Tirmizî, Zühd, 53 (2398); Nesâî, Adâbu'l-kudât, 1 (5395); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-VI, (Amman, 2003), II, 440.

⁵⁸ Gazzâlî, *et-Tibru'l-mesbûk*, 14-15.

⁵⁹ Müslim, İman, 172 (107); Ahmed b. Hanbel, *age.*, II, 480.

⁶⁰ Hadis bazı lafız farklılıklarıyla Kütüb-i tis'a müelliflerince eserlerinde tahrir olunmuştur. Bkz., Buhârî, Edeb, 76 (6114); Müslim, Birr, 107 (2609); Muvatta, Husnü'l-huluk, 12 (1681);

Gazzâlî'nin eserlerinde kullandığı hadislerin bir kısmı, ümmetin büyük çoğunluğunca kabul gören Kütüb-i tis'a'da bulunabilmektedir. Ancak eserlerinde kendileriyle istidlal edip konuları açıkladığı bazı rivayetler bizlere ulaşan kaynaklarda bulunmamaktadır. Belki bunların kısmen o dönemde bulunup da günümüze ulaşmayan kaynaklarda bulunduğu ileri sürülebilir. Ancak Gazzâlî, bir takım mevzu rivayetleri de eserlerinde zikretmektedir. Bu tür rivayetlerin eserlere kaydedilmesinde ne bir alimin ne de başkasının mazur görülmesi mümkün olamaz. Yönetimle ilgili konuları işlerken bu tür rivayetlere yer verdiği görülmektedir. Onlardan bir kaçını sizlere arz etmek istiyoruz.

Gazzâlî, halkın ekonomik açıdan zorluğa düşmeleri halinde, idarecinin üzerine düşen görevi hatırlatmayı da ihmal etmez ve şu tavsiyede bulunur: "Halk sıkıntıya düşüp, muhtaç hale gelince, sultanın onlara yardım etmesi gerekir. Özellikle kıtlık olur, fiyatlar aşırı yükselirse (yani enflasyon olduğu zamanda), insanlar geçim sıkıntısına düşüp, yeterli kazanç elde edemedikleri zaman, yönetici onlara, yiyecek vermeli ve hazinesinden mali destekte bulunmalıdır."⁶¹ Onun dokuz asır önce dile getirdiği gelişmiş bir sosyal devletin özelliklerini yansıtan bu tespitleri, günümüzdeki bazı devletlerde kısmen uygulanabilen bir tavsiye olması itibarıyla son derece önemli ve anlamlıdır. Ancak Gazzâlî'nin, bu konudaki görüşünü teyit etmek amacıyla, Hz. Peygambere atfederek aktardığı "Kafir olanlardan dört kişinin ölümüne üzuldüm. Adaleti sebebiyle Enuşirvan'ın, cömertliği sebebiyle Hatem et-Tâî'nin, şiiiri sebebiyle İmruu'l-Kays'ın, iyiliği sebebiyle Ebu Talib'in ölümüne üzuldüm"⁶² haberinin metni ne sahih olan kaynaklarda, ne zayıf ve mevzu rivayetlerin bulunduğu kaynaklarda bulunmaktadır.

Gazzâlî, zalim olan sultanın idaresinin devam etmeyeceğini belirterek, Hz. Peygamber'den "Mülk (yönetim), küfür ile devam eder. Ama zulüm ile devam etmez" dediğini nakletmektedir.⁶³ Ancak bu rivayeti muteber kaynaklarda bulamadığımız gibi, zayıf ve mevzu rivayetlerin yer aldığı kaynaklarda da tespit edemedik. Sadece Âlûsî (1270/1854) Hûd suresinin 117. ayetinin tefsirinde, bu sözü Hz. Peygamber'e atfetmeksizin, temrîz sigası ile (قيل : denildi ki) diyerek nakletmektedir.⁶⁴ Kaynaklarda bulunamayan bir sözün,

⁶¹ Gazâlî, *et-Tibru'l-mesbûk*, 80.

⁶² Gazâlî, *et-Tibru'l-mesbûk*, 82.

⁶³ Gazâlî, *et-Tibru'l-mesbûk*, 44.

⁶⁴ Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, XII, 163.

Hız. Peygamber'e atfen verilmesi yerine, Âlûsî'nin yaptığı gibi temriz sigası ile aktarılması daha isabetli olurdu.

Gazzâlî, sultana kendisi için özel bir yemek seçmesini tavsiye eder. Önceki halifelerden Me'mun'un, Ümeyye oğullarının kendine özel bir yemekleri olduğunu aktardıktan sonra, Ebu Tâlib el-Mekkî kanalıyla, Peygamber'in (s) şöyle dediğini nakleder: "Cima kuvvetim azalınca kardeşim Cebraîle bunu şikayet ettim. Bana Herîse (denilen yemeği) yememi tavsiye etti. Ondan sonra belimin daha güçlendiğini gördüm."⁶⁵ Bu rivayet hakkında, Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (597/1201), bu hadisi Muhammed b. Haccac uydurmuştur, rivayetin tüm tarikleri ona dayanmaktadır. Onu, Nesâî met-rûkü'l-hadîs,⁶⁶ İshak b. Râhûye kezzâb diyerek cerh etmiştir. İbn Adiy, "onun mevzu hadislerinden birisi de Herîse hadisidir" demiştir.⁶⁷ Burhaneddin el-Halebî de, Zehebî'den bu hadis onun uydurmalarındandır dediğini nakletmektedir.⁶⁸ Gazzâlî'nin böyle mevzu bir rivayeti tahkik etmeden eserine alivermesi elbette yadırganacak bir durumdur. Daha önce işaret edildiği gibi, Gazzâlî, kendisi de hadis ilminde yeterli olmadığını "و بضاعتي في علم الحديث مزجاة" (hadis ilminde birikimim azdır) diyerek⁶⁹ dile getirmiştir. Gerçekten de onun, daha çok fıkıh, kelam, tasavvuf ve felsefe alanında eserler kaleme aldığı bilinmektedir. Gazzâlî'nin İhya'sındaki hadisleri ele alan Irakî'nin el-Muğnî'sinde yaptığı tespitler, kendi itirafı ile de örtüşmektedir. Nitekim Irâkî'nin eseri üzerine yapılan bir yüksek lisans çalışması da, İhyâ'da yer alan 4798 hadisten, 2900 kadarının (%60) sahih ve hasen hadislerden, 1352'sinin (%28) zayıf olduğunu, 254'nün (%5) bulunamadığını, 252'sinin (%5) Lâ asle leh şeklinde değerlendirildiğini, 73 tanesinin (%2) mevzu olduğunu ortaya koymuştur.⁷⁰ Zayıf rivayetlerin terğîb ve terhîb konusunda kullanılabileceği anlayışını dikkate alsak bile, 579 tanesinin (%12) hiçbir şekilde kullanılması gereken rivayetler olduğu görülmektedir. Genel olarak tasavvuf kültüründe kullanılan hadisler üzerine yapılan bir çalışmada ise, bulunamayan, çok zayıf ve aslı yok diye değerlendirilen rivayetler % 12, mevzu rivayetler ise %10 olarak tespit edilmiştir.⁷¹ Gazzâlî'nin, yönetimle ilgili konulardaki

⁶⁵ Gazzâlî, *Sirru'l-alemeyn*, 24-25.

⁶⁶ Nesâî, *Kitâbü'd-duafa' ve'l-metrûkîn*, 233 (534).

⁶⁷ Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât*, III, 159-161 (1375).

⁶⁸ Bkz., Burhaneddîn el-Halebî, *el-Keşfu'l-hasîs*, 222 (636).

⁶⁹ Bkz., Gazzâlî, *Kânûnu't-te'vîl*, VII, 132.

⁷⁰ Bkz., Çibuk, İsmail Hakkı, *Irâkî'nin Hayatı ve el-Muğnî Adlı Eseri*, 84-85.

⁷¹ Bkz., Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, 412.

hadis kullanımında ise, durumun Tasavvuf kültüründeki rivayetlere göre nispeten daha iyi olduğu görülmektedir. Ancak yine de bulunamayan ve mevzu rivayetlerin dikkat çekecek seviyede bulunduğu söylenebilir.

D. Sonuç

Gazzâlî mütevasi imkanlara sahip bir esnaf çocuğu olarak başladığı hayatında, gerçekten başarılı bir öğrenim görmüş, elde ettiği ilmi seviye ile hayranlık uyandırmıştır. Onun ilmi güç ve kapasitesi, dönemin meşhur Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün dikkatini çekmiş ve onu Nizamiye medresesine müderris tayin etmiştir. Ezher merkezli Şîî-İsmâîlî propagandaya karşı, başarılı bir mücadele vermiştir. Hayatının son dönemlerinde kendi ilmî birikimini ve üslubunu sorgulayan ciddi bir fikir çilesi çekmiş, bunun sonucunda o zühd ve takva hayatına, tasavvufa ilgi duyarak, iç dünyasına ağırlık veren bir hayat tarzını tercih etmiştir.

Saygın ve iyi tanınan bir alim olması hasebiyle, üst düzey yöneticilerle yakın diyalogları devam etmiş, dolayısıyla yönetim ve siyasi problemlerle içli dışlı olmuştur. Bunun sonucunda elde ettiği birikim ve neticeleri, teşvik, uyarı veya öneri üslubu içinde eserlerinde kaydetmiştir. Bunlar incelendiğinde, onun samimi, içten ve yeri geldiğinde de sözünü çekmeyen bir üslupla bunları tenkide dönüştürerek idarecilere yönelttiğini görmekteyiz. Sorumluluk sahibi bir ilim adamı olarak onun bu yönü gerçekten takdire şayan olup, eserleri bu günün idarecileri için bile ufuk açıcı bir özellik arz etmektedir.

Eserlerinde hadis ve sünnet, onun temel referanslarından biri olmuş, yönetimle ilgili konularda onları hayatın pratik gerçekleriyle mezcederek, yöneticilerin dikkatine arz etmiştir. Kullanılan hadislerin sıhhati açısından bakıldığında ise, sufilerde görüldüğü gibi, sıhatten çok rivayetin fonksiyonel değerini ön planda tuttuğu, zayıf hatta bu gün için referans kabul edilen hadis kaynaklarında bulunamayan veya mevzu olan rivayetleri eserlerinde çok rahat kullanabildiği görülmektedir. Hadisleri aktarırken, ne senedleri zikretmiş, ne de temel hadis kaynaklarına atıfta bulunmuştur. Bu yönüyle eserlerinde kaydettiği rivayetler için bir sened tenkidi yapmak mümkün değildir. Kendisinin de ifade ettiği gibi, hadis ilmindeki birikimi diğer alanlardaki birikimine nispetle zayıf kalmıştır. Ancak o, elli üç yıllık ömründe, bu gün bile İslam dünyasında büyük bir ilgi ile okunan, etkileri hissedilen kıymetli eserler vermiş önemli bir ilim adamı olarak İslam kültür tarihinde iz bırakmıştır.

KAYNAKÇA

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin, “*Siyasetname*”, DİA., XXXVII, 304, İstanbul, 2009.

Ahmed b. Hanbel (241/855), *el-Müsned*, I-VI, Amman, 2003.

Alkan, Halûk, “*Gazzâlî’de Otorite Kavramı*”, İslami Sosyal Bilimler Dergisi, c.III, sy. 2, İstanbul, 1995.

Alûsî, Ebu’l-Fadl Muhammed (1270/1854), *Rûhu’l-meânî fî tefsîri’l-Kur’ânî’l-azîm ve’s-seb’u’l-mesânî*, I-XXX, Beyrut, trs.

Âşur, Said Abdullah, “*Ezher*”, DİA, XII, 53, İstanbul, 1995.

Buhârî, Muhammed b. İsmail (256/870), *Sahîhu’l-Buhârî*, thk: Abdulazîz b. Abdullah b. Bâz, I-VIII, Beyrut, 1994.

Burhaneddîn el-Halebî (840/1436), *el-Keşfu’l-hasîs ammen rumiye bi vad’i’hadîs*, thk., Subhi es-Sâmerrâî, Beyrut, 1407.

Çağrıçı, Mustafa, *Gazzâlî*, DİA, XIII, 493, , İstanbul, 1996.

Çibuk, İsmail Hakkı, *İrâkî’nin Hayatı ve el-Muğnî Adlı Eseri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2010.

Çubukçu, İbrahim Ağâh, “*Gazzâlî ve Siyaset*”, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.V., Ankara, 1962.

Ebu Dâvud, Süleyman b. Eş’as (275/888), *Sünenü Ebî Dâvud*, I-IV, thk: Sıdkî Muhammed Cemil, Beyrut, 1414.

Ebu’l-Ferec ibnü’l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali (597/1201), *Kitâbü’l-mevzûât mine’l-ehâdîsi’l-merfûât*, I-III, thk. Nureddin Boyacılar, Riyad, 1997.

_____, *el-Muntazam fî târîhi’l-mülûk ve’l-ümem*, I-XVII, thk., Muhammed Abdulkadir Ata’, Mustafa A. Ata’, Beyrut, 1415.

Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed (505/1111), *İhyâu ulûmi’d-dîn*, I-IV, Mısır, 1939

_____, *Kânûnu’t-te’vîl*, (Mecmûatü resâili’l-İmâm el-Gazzâlî, içinde), Beyrut, 2006.

_____, *Sirru’l-alemeyn ve keşfu mâ fî’l-dareyn*, thk., Muhammed Hasan, Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut, 2003.

_____, *et-Tibru’l-mesbûk fî nasîhati’l-mülûk*, Beyrut, 1409.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali (852/1448), *Takrîbu’t-tehzîb*, I-II, thk., Halil Me’mûn, Beyrut, 2001.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd Kazvîni (273/886), *Sünenü İbn Mâce*, I-II, thk, Sıdkî Cemîl Attâr, Beyrut, 1415.

İmam Malik, b. Enes (179/795), *El-Muvatta'*, tlk. Saîd Lahhâm, Beyrut, 1989.

İsnevî, Abdurrahîm (772/1370), *et-Tabakâtü's-şâfiyye*, I-II, nşr. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut, 1407.

Ma'mer b. Raşid (153/770), *Kitabu'l-Câmi'*, (Abdurrezzak b. Hemmam es-San'anî, el-Musannef, I-XI içinde), thk. Habîbu'r-rahman el-A'zamî, 2. bsk., Beyrut, 1403.

Müslim, b. Haccâc Kuşeyrî (261/875), *Sahihu müslim*, I-V, thk. M. Fuad Abdalbâkî, Beyrut, 1375.

Nesaî, Ahmed b. Şuayb (303/915), *Kitâbü'd-duafa' ve'l-metrûkîn*, thk., Mahmud İbrahim Zayed, Beyrut, 1406.

_____, *Sünenü'n-nesâî*, I-IX, 3. bsk., Beyrut, 1414.

Nizamülmülk, Ebu Ali Hasan et-Tûsî, (485/1092), *Siyasetname*, trc., Nurettin Bayburtlugil, İstanbul, 1981.

Ocak, Ahmet, "*Selçuklular*" DİA, XXXVI, 375-376 , İstanbul, 2009.

Seyyid, Eymen Fuad, "*Fatimîler*" DİA, XII, 228-231, İstanbul, 1995.

Sümer, Faruk, "*Selçuklular*", DİA, XXXVI, 365-370, İstanbul, 2009.

Tirmizî, Muhammed b. İsa (279/892), *Sünenü't-tirmizî*, I-V, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Fuad Abdalbâkî, Abdulkadir İrfân Hassûne, Beyrut, 1414.

Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Konya, 2001.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed (748/1347), *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivayetun fi'l-kütübî's-sitte*, I-III, Beyrut, 1997.

_____, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, I-XXV, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut, 1405, XIX, 323.

أثر الحديث والسنة النبوية في تصور الإدارة للإمام الغزالي

ولد أبو حامد محمد بن محمد الغزالي في مدينة طوس من أعمال خراسان. درس في بلده وفي جرجان ونيسابور. ثم سافر إلى بغداد وتعرف على الوزير السلجوقي نظام الملك. وكانت الدعوة الشيعية الإسماعيلية في عهده من أكبر المشاكل التي واجهتها الخلافة العباسية والدولة السلجوقية. وكان مركز هذه الدعوة الجامع الأزهر الذي أنشأه الفاطميون. والغزالي عالم اشتغل بأمور المجتمع واختلط برجال الدولة. عينه نظام الملك أستاذا مشرفا على المدرسة

النظامية. وحاول الغزالي أن يجد حلولاً للمشاكل التي ظهرت في المجتمع وفي مجال السياسة والإدارة والعلاقات الدولية. وساعد رجال الدولة ونصحهم ونقدهم. كان له جهد كبير في الفقه والتصوف وعلم الكلام والفلسفة. فكأنه كان دائرة معارف عصره. ولكننا إذا تتبعنا مؤلفات الغزالي لا نجد منها كتاباً خاصاً في علم الحديث. ولم يذكر أسانيد الحديث ولم يهتم بصحته. وكان يتعامل مع السنة النبوية وفق منهج الصوفيين لا منهج المحدثين. ويعترف بضعف قدرته في علم الحديث النبوي. ومع ذلك يستمر تأثيره في كثير من الأوساط العلمية والاجتماعية حتى يومنا هذا .

الكلمات المفتاحية: الإمام الغزالي، الحديث، الإدارة، السلاجقة، نظام الملك.